

OSVRT NA PARTIJSKO-POLITICKI RAD I BORBENI PUT BRIGADE

Prema izveštaju zamenika političkog komesara 3. proleterske brigade Rifata Burdžovića Trše Centralnom komitetu KPJ od 30. avgusta 1942, partijske organizacije su uspešno kontrolisale i sprovodile rad na terenu. Nije bilo gotovo nijednog naselja gde su se jedinice brigade ma i najkraće zadržale, a da nisu održane konferencije i priredbe sa seljacima. Prema ovom izveštaju partijska organizacija u bataljonima brojala je (početkom juna) 213 članova. Poginuo je 21 član, među kojima 1 komandant, 1 politički komesar bataljona, 1 zamenik političkog komesara bataljona i 3 komesara četa. Ranjena su 3 zamenika političkih komesara bataljona. Do kraja avgusta 1942. primljena su nova 23 člana, tako da je 30. avgusta bilo u bataljonima 194 člana, u štabu brigade 4, kod intendature 7 (od kojih 5 zbog slabog zdravlja nisu mogli da izdrže u bataljonima), 4 iznemogla u našoj izbegličkoj koloniji i 9 u politodelu. U to vreme u brigadi je bilo svega 218 članova i 44 kandidata KPJ. Ondašnje partijsko rukovodstvo je smatralo da je priraštaj novih članova, kao i broj kandidata KPJ, mali i da je problem bio u tome da se učvrste partijske organizacije da bi se mogle proširiti. U pomenutom izveštaju stoji da su »borbenost i moral boraca dobri« i da Vrhovni štab može računati na 3. proletersku brigadu i »za najteže akcije«.³¹³

Zahvaljujući pravilnom radu partijskih organizacija, brigada je postizala velike političke uspehe u svim krajevima u kojima se kretala. Tome je znatno doprineo i

³¹³ Zbornik IX/1, dok. 135.

srazmerno veliki broj članova Partije u brigadi, koji je iznosio preko jedne trećine tadašnjeg njenog sastava.

Iako je brigada u tom periodu imala naporne marševe i borbe, za rad partijske organizacije našlo se gotovo uvek vremena. Sastanci ćelija održavani su uglavnom redovno. U to vreme sve brigadne partijske organizacije delovale su planski, obrađujući uvek aktuelne teme iz života i rada naših jedinica, kao i aktuelne teme iz unutrašnje i spoljne politike, što je umnogome unapredilo partijski život. Sve partijske organizacije su postavljale plan rada od sastanka do sastanka ili periodično, čime su postignuti znatno bolji rezultati u čitavom partijskom, političkom i vojničkom životu brigade. Plan rada sastavljao se po sektorima, s tim što su sve ćelije i pojedinci dobijali konkretna zaduženja, čije se izvršenje kontrolisalo na narednim sastancima.

Sto se tiče ideološkog uzdizanja, posebno mlađeg kadra, postignuti su relativno skromni rezultati. Uglavnom je većina partijskih ćelija uspela da proradi iz Istorije SKP(b) gradivo do zaključno treće glave, a samo manje broj i naredne tri glave. Iz Osnova lenjinizma proradivana su prva poglavlja. Pored ovog materijala, proučavan je ekonomski razvitak društva i pojedina poglavlja iz političke ekonomije i Lenjinovih dela. U celini, izvesna slabost partijskog rada je bila u tome što su se često razmatrala sitnija i nebitna pitanja i problemi, a nisu dovoljno uočavani i razjašnjavani vrlo važni problemi koje je trebalo neposredno rešavati u bataljonu, odnosno četi. Pored toga, nedostatak je i u tome što se izvestan broj partijskih ćelija držao plana suviše kruto, tako da je to katkad prelazilo u šablon. Takođe se mnogo vremena gubilo oko kritike i samokritike, što je bila, gotovo redovno, tačka na svim sastancima ćelija. Tako se u pomenutom izveštaju zamenika političkog komesara brigade Rifata Burdžovića od 30. avgusta 1942. kaže:

»Ako se hoće kritikovati nečija vrednost i aktivnost u ratu, onda se to da najbolje sprovodi kroz izveštaje drugova koji su dobili određene zadatke. Inače, pogrešno shvaćena kritika i samokritika u partijskim jedinicama više je ličila na crkveno ispovedanje nego na zdravu, našu kritiku i samokritiku. Uz to, kritika i samokritika je bila sprovedena u najsitnijim stvarima, tako da

je zaista do prilične mjere bila jedna od kočnica pravilnog vaspitanja partijskog kadra. U lom smislu partijskim ćelijama je skrenuta pažnja³¹⁴.«

Mada nivo političkih komesara nije bio dovoljno visok za sistematski i plodniji politički rad, ipak se on u brigadi sprovodio redovno i dosta dobro. Najveći deo tog rada se odnosio na aktuelnu političku situaciju, zatim na dolazak fašizma na vlast, Sovjetski Savez, versajsku Jugoslaviju i tome slično. Kulturno-prosvetni rad je takođe spadao u sektor političkih komesara. Obuhvatao je pojedina predavanja iz oblasti društvenih i prirodnih nauka.

Još za vreme pokreta u Bosnu 1942. godine, u brigadi je počeo izlaziti list »*Naša brigada*«, kao i brigadni list »*Mladi borac*«, zatim bataljonski listovi: »*Zlatarac*« — za 1. bataljon, »*Zvezda*« — za 2. bataljon, »*Bojna njiva*« — za 4. bataljon i »*V bataljon*« za 5. bataljon, a čete su izdavale »*džepne novine*«. Prilikom bavljenja u naseljima, jedinice brigade su izdavale »*zidne novine*«. U njima su borci i rukovodioci pisali o pojedinim borbama, podvizima, zbivanjima i događajima sa borbenog puta brigade i iz njenog života. Ti neposredni iskreni i zanimljivi napisi bitno su doprinosili izgradnji lika borca Narodnooslobodilačke vojske i stvaranju njenih monolitnih jedinica sposobnih za izvršavanje i najsloženijih zadataka.

Pored moralno-političkog i idejnog uzdizanja boraca i starešina, poklanjala se velika pažnja i vojničkom osposobljavanju boračkog sastava. Na svim sastancima ćelija i biroa, kao i na partijskim konferencijama, tretirana je i vojna problematika. U partijskim ćelijama, komandiri i komandanti odgovorni za vojna pitanja, podnosili su na svakom sastanku izveštaje o radu i predloge za dalje akcije. Mada su naše jedinice, kroz vrlo česte borbe, raarševе sticale dragocena vojnička iskustva, ipak to nije bilo sasvim dovoljno. Nije se, na žalost, uvek ni sistematski dovoljno delovalo da se ta praznina ispuni, jer je situacija nametala potrebu da se naše jedinice, počev od desetine, puškomitraljeskog i mitraljeskog odeljenja, do zaključno brigade vojnički obučavaju po posebnom programu koji bi obuhvatao radnje iz borbene i taktičke obu-

³¹² Isto.

ke. Trebalo je sa osnovnim jedinicama posebno, a i sa združenim, izvoditi obuku iz svih napadnih i odbrambenih taktičkih radnji. Jer u toku same borbe nije bilo mogućnosti, situacija nije dozvoljavala, da se pojedine radnje temeljno uvežbavaju i u tom pogledu postigne visok stepen znanja i vistine.

Organizacija SKOJ-a predstavljala je posebnu i vrlo značajnu oblast aktivnosti kroz koju se razvijao raznovrstan politički vojnostručni i kulturno-prosvetni rad u brigadi. Cim je 3. brigada oslobodila Prozor, odmah je brigadni SKOJ organizovao izdavanje prvog broja »Mladog borca«. Tada je u Prozoru održano i savetovanje sa bataljonskim komitetima SKOJ-a na kojem su razmatrani: politička situacija, izveštaj o radu i zadaci SKOJ-a. Posebno je održano savetovanje odgovornih drugova za kulturno-prosvetni rad po bataljonima, na kome je bilo prisutno oko 25 omladinaca. Postavio se zadatak da svaki bataljon samostalno daje priredbe po naseljima kroz koja prolazi. Tako je 1. bataljon u toku pokreta održao priredbe u Ravnom, Riliću, Gornjem i Donjem Malovanu, kao i u nizu sela livanjskog i glamočkog područja, a po pristizanju na teritoriju Mrkonjić-Grada razvio je i tamo vrlo plodnu kulturno-prosvetnu i zabavnu aktivnost. I svi drugi bataljoni su održavali priredbe na prozorskom, livanjskom, glamočkom i mrkonjičkom području. Samo od 15. jula do 20. avgusta SKOJ je predložio za partiju 20 omladinaca koji su primljeni za kandidate KPJ.³¹⁵

Aktivnost politodela brigade takođe je bila zapažena i dala je dobre rezultate. Polje delovanja obuhvatalo je: organizaciono-partijski rad u brigadi, političko-propagandni rad u brigadi i van nje, rad sa partijskim organizacijama na terenu i organizovanje pozadine uz pomoć, saglasnost i kontrolu partijske organizacije u brigadi i na terenu, zamenika političkog komesara i komesara brigade, kao i uz saradnju celokupnog partijskog aktiva.

Politodel 3. proleterske brigade je već krajem juna 1942. godine, znači kratko vreme po formiranju brigade, napravio vrlo opsežan plan rada, po kojem su, pored ostalog, predviđena predavanja po bataljonima: i to iz istorije,

³¹⁵ Isto, i dok. 126.

od seljačkih ratova i buna do prvog i drugog srpskog ustanka, balkanskih ratova 1912—1913. i prvog svetskog rata 1914—1918; zatim predavanja o dvadeset tri godine vladavine velikosrpske buržoazije i borbi naroda Jugoslavije za slobodu; o borbi Muslimana za ekonomsku nezavisnost u zemljama Jugoslavije (i to ranije pod Turcima, Austro-Ugarskoj i u Jugoslaviji). Predviđena su i predavanja iz prirodnih i društvenih nauka (o državi, razvitku društva, klasama i klasnim borbama, prvobitnoj slovenskoj zajednici i dr.) i iz oblasti kulture. Tu su i teme ideološkog karaktera (o Partiji, revoluciji, seljačkom i nacionalnom pitanju, diktaturi proletarijata³¹⁶ i dr.)

Društveno-politička aktivnost brigade u centralnoj Bosni

Još sredinom novembra 1942., kada su se brigade 1. proleterske divizije usmeravale iz zapadne u centralnu Bosnu, dobile su podatke o političkoj situaciji u centralnoj Bosni, a posebno o četničkim uporištima, kao i uputstva za rad. Tada je sugerirano da se u centralnoj Bosni stvori podesno uporište, uzimajući kao najpodesnije za to rejon Snjegotine, a zatim da se, zavisno od situacije, zauzmu pojedina naseljena mesta, kao Kotor Varoš, Prnjavor, Teslić i Derventa koja bi, pored plena u ratnom materijalu i opremi, omogućila da se brzo ispolji uticaj na okolna seoska naselja i da se obezbedi široka manevarska prostorija. U decembru, kada su brigade 1. divizije uveliko postizale uspehe u centralnoj Bosni, Vrhovni štab napominje:

»... U toku izvođenja viših akcija na označenoj prostoriji, vi treba da nastupate pred narodnim masama kao pravi narodni osloboditelji i zaštitnici. Imajte u vidu da na označenoj prostoriji imate: Srba, Hrvate i muslimane, te prema tome podesite svoj stav, držanje i propagandni rad ...

Naročito vam napominjemo da prema četnicima i ustašama trebate biti nemilosrdni, suzbiti svaki njihov uticaj na označenoj prostoriji i ugušiti u klici sve njihove pokušaje u smjeru oživljavanja, odnosno organizovanja njihovih vojnih jedinica ...«³¹⁷

³¹⁶ Zbornik IX/1, dok. 104.

³¹⁷ Zbornik II/6, dok. 168 i II/7, dok. 43.

Zahvaljujući odlučnim dejstvima brigada 1. divizije, oslobođeni su bili Kotor Varoš (za duže vreme), Prnjavor i Teslić (za kraće vreme), a sva okolna veća naseljena mesta koja je okupator držao bila su pod stalnim pritiskom naših brigada. U vezi sa tim vojnim uspesima stvoreni su vrlo povoljni uslovi za političko delovanje. Pošto su četničkim vojnim formacijama zadani vrlo snažni udari, nisu više predstavljale ozbiljniji vojnički faktor, niti su se mogle suprotstaviti napadima naših bataljona i brigada, već su se okupile oko okupatora i domobranskih garnizona. Likvidacijom jednog dela četničkih jedinica i sabijanjem drugog dela ka neprijateljskim garnizonima, stvorene su široke mogućnosti za politički rad sa stanovništvom područja Kotor Varoš.

Za politički rad na ovoj dosta velikoj prostoriji angažovan je veliki broj brigadnih političkih radnika i sposobnih članova Partije koji su pomagali u organizovanju narodne vlasti i radu društveno-političkih organizacija. Trebalo je obuhvatiti sva sela, pa je napravljen poseban plan rada, prema kome je odgovarajući broj političkih radnika imao da obiđe određena sela i zaseoke, sa tačno predviđenim zadacima. U svakom selu održavane su političke konferencije na kojima je raskrinkavana izbeglička vlada u Londonu, razobličavani četnici kao sluge okupatora i protivnarodni elementi i čitan i objašnjavan Proglas Anti-fašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Pomogli su da se u svim selima izaberu odgovarajući organi vlasti, a u Kotor-Varoši organizuje Sreski narodnooslobodilački odbor. Način izbora za organe narodne vlasti utvrdio je Vrhovni štab, te je svaki bataljon imao štampana uputstva u kojima su bila obuhvaćena sva pitanja organizacije i izbora narodnih predstavnika i organa narodne vlasti. Tako je 3. proleterska brigada bila ne samo vojnička, već i osnovna politička snaga koja je u svakom pogledu pomogla oko učvršćivanja narodne vlasti na području Kotor-Varoši. Tako su na čitavoj kontrolisanoj prostoriji izabrani seoski i opštinski odbori, te je izborom i uspostavljanjem Sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Kotor-Varoši stvorena celovita mreža narodne vlasti.

Iskusni partijski radnici iz brigade pomogli su terenskim partijskim organizacijama i u formiranju novih

partijskih organizacija. Formirano je i partijsko poverništvo Okružnog komiteta — od šest članova. Početkom januara 1943. doneta je odluka da se na teritoriji centralne Bosne ponovo obrazuje 4. krajiški odred koji su u proleće 1942. godine razbili četnici, uz svestranu podršku okupatora. Prilikom dolaska naših jedinica na ovu prostoriju, u decembru 1942, narod ih je u nizu sela dočekivao sa radošću i predusretljivo. Ali, bio je i ne mali broj sela u kojima su stanovnici bili prestrašeni, pa su napuštali domove i bežali zajedno sa stokom noseći sve što je moglo poneti. No, ubrzo su se vraćali, uvidevši kako je besprekoran odnos naših jedinica.

Obnavljane su i stvarane organizacije AFZ-a i saveza omladine.

Bataljoni su održavali zborove, priredbe, i posela. Držana su predavanja o značaju narodnooslobodilačke borbe, a istupalo se i sa prigodnim recitacijama, kratkim pozorišnim predstavama na kojima su prikazivani razni događaji iz borbe.

Politički i ideološki rad u brigadi bio je dosta razvijen. Umnožena je u više desetina primeraka Istorija SKP(b), Lenjinova biografija, Lenjinov članak »Revolucionarna vojska i revolucionarna vlada«, i slično. Pored članaka marksističkog karaktera, umnožavani su i oni sa tematikom iz književnosti: »Gorski vijenac i narodnooslobodilačka borba« od Dušana Nedeljkovića, »Lasta u mitraljeskom gnezdu«, zbirka pesama od Jovana Popovića i drugi.

Radio-vesti su sa manjim izuzecima redovno umnožavane u veći broj primeraka. Kao što je rečeno, po četama i bataljonima su održavana predavanja i prorađivane aktuelne teme.

Rad partijskih organizacija, i pored svih teškoća, te kao je dobro. Još na prvoj partijskoj konferenciji brigade postavljen je zadatak da se preduzmu sve mere radi učvršćivanja partijskih organizacija. U pojedinim četama i bataljonima se u tome dosta i uspeo. Međutim, dezertiranja jednog broja partijaca iz 3. bataljona i nekolicine iz 4. bataljona pokazala su koliko je još potrebno mobilisati sve snage, koliko ideološki raditi da bi se obezbedila stabilnost, jedinstvenost i homogenost partijskih redova,

a time i čitavog boračkog i rukovodećeg kadra u brigadi. Na području Mrkonjić-Grada brigada je imala dosta gubitaka (neki potpuno nepotrebni), a posebno u rukovodećem kadru, što se odrazilo i na intenzitet partijskog života. Postavilo se ponovo pitanje učvršćenja Partije. U tom pravcu su bile usmerene snage svih odgovornih partijskih foruma. Težilo se da se uspostavi redovan partijski život, da se odgovornost članstva podiže i proverava kroz konkretno izvršavanje zadataka, održavani su sastanci radi teoretskog uzdizanja članstva, a, prema potrebi, bilo je i čišćenja u partijskim organizacijama, mada u vrlo ograničenoj meri. Posle tako preduzetih svestranih mera i intenzivnijeg zalaganja, život i rad partijske organizacije u brigadi postao je normalan. Retko se dešavalo da prođe 10—15 dana između partijskih sastanaka. Davani su planovi rada partijskim organizacijama šta da realizuju za određeno vreme. U tome se donekle i preterivalo, jer se planiralo više nego što se moglo izvršiti, naročito na teorijskom planu. Samokritika i kritika su bile dosta razvijene i konstruktivne, izuzev u pojedinim situacijama, kada su se prelazile granice korisnog. Odgovornost pred Partijom je bila dobra. I u teoretskom pogledu su postignuti rezultati: prorađena je Istorija SKP(b), pitanja iz Osnova lenjinizma, pitanja iz političke ekonomije i slično. U proradi materijala je primenjivan sad jedan sad drugi metod, a pošto je materija inače bila teško pristupačna ne malom broju članova, njome nisu svi uvek ovladali u dovoljnoj meri. Rad sa kandidatima KPJ bio je često zanemaran, tako da se pnatnje prijema u članstvo nije redovno postavljalo.

Radu SKOJ-a je Partija posvećivala veliku pažnju. U samom početku su svi omladinci iz brigade bili organizovani u SKOJ. To je dalo dobre rezultate, organizacija SKOJ-a je bila čvrsta, masovna i borbena, pa je time porastao ugled i autoritet SKOJ-a.

*

Treća proleterska brigada prolazila je na svom borbenom putu kroz ogromne teškoće i svakojaka iskušenja koja su njeni borci i starešine stoički podnosili, stičući

iskustva za nove zadatke i podvige. Kad se uz to ima u vidu i njena uloga zaštitnice na Sutjesci u junu 1943. godine, može se zaključiti da je doživela jednu od najtežih situacija u toku narodnooslobodilačkog rata. To se odražavalo i na njen sastav u pojedinim periodima, pa i na brojno kretanje članova Partije. Upravo ono je bilo vrlo različito usled velikih gubitaka boraca i rukovodilaca u brigadi, a posebno članova Partije. Tako je u leto 1942. godine bilo 218 članova i 44 kandidata KPJ i 235 članova SKOJ-a, od ukupno 800 ljudi koliko je tada brigada imala na licu. Posle bitke na Sutjesci, početkom jeseni 1943. godine, u brigadi je bilo 66 članova KPJ, od ukupno oko 220 ljudi koliko je tada iznosilo brojno stanje brigade. A u februaru 1944. bilo je 165 članova i 38 kandidata KPJ i 211 članova SKOJ-a, od ukupno 780 ljudi i, najzad, krajem rata, u brigadi je bilo 486 članova i 149 kandidata KPJ i 526 članova SKOJ-a, od ukupno oko 3.000 boraca i rukovodilaca.

Prema tome, upoređujući sa brojnim stanjem, vidimo da je srazmerno najveći broj organizovanih u brigadi bio od leta 1942. godine do bitke na Sutjesci. Od članova Partije, posebno onih koji su bili na raznim rukovodećim dužnostima, veliki broj je poginuo u borbi, a mnogi su usled teških rana postali i nesposobni za boračke dužnosti. Jedan deo članova Partije koji su bili na rukovodećim dužnostima u brigadi postavljen je na sve važnije dužnosti u docnije formiranim 4. i 5. sandžačkoj brigadi, a jedan deo je ušao u razne organe vlasti na slobodnoj teritoriji Sandžaka ili u razne partijske forume van brigade.

Partijska organizacija u 3. proleterskoj brigadi bila je od samog formiranja brigada pa sve do kraja rata organizator, nosilac i pokretač celokupnog života i rada u brigadi. Nalazeći se na svim odgovornim dužnostima, članovi Partije su svojim držanjem i zalaganjem služili kao primer kakvi treba da budu pripadnici Narodnooslobodilačke vojske. Bili su do kraja odani, požrtvovani, hrabri i nesebični borci i uvek u prvim borbenim redovima.

Brigada je uglavnom imala četiri bataljona, sem u periodu od formiranja pa do avgusta 1942. i od decembra

1944. do kraja rata, kada je imala pet bataljona. Bataljoni su imali po 2 do 3 streljačke i jednu prateću četu.

Brojno stanje brigada bilo je veoma promenljivo. U Bosni se 1942. i 1943. godine kretalo oko 800, da bi posle bitke na Sutjesci, zbog velikih gubitaka, palo na svega 210 boraca koji su dejstvovali po grupama. Već u septembru 1943. godine popelo se na 500 boraca, a u 1944. godini, sve do velike popune, iznosilo je od 750 do 800. Krajem 1944. i početkom 1945. godine nastao je veliki priliv novih boraca, tako da je ubrzo posle popune iz Srbije brojno stanje dostiglo u januaru 1945. godine oko 3.000 boraca. Najveći deo rata je 3. proleterska brigada provela sa brojnim stanjem oko 800 boraca i rukovodilaca.

Isto tako bilo je veoma promenljivo i stanje naoružanja, municije i opreme. Tako se broj puškomitraljeza u brigadi kretao od 15 do 155, mitraljeza od 3 do 13, minobacača, od 3 do 23, a broj tovarnih i jahaćih konja od 30 do 300.

I u municiji se najčešće oskudevalo. Nekada se broj metaka za puške i puškomitraljeze sveo na po nekoliko komada na cev, nekad se to pelo na stotine, a za neka oružja (puškomitraljeze i teške mitraljeze) i na hiljade. Sve je zavisilo od plena.

Glavnu vatrenu moć brigade za čitavo vreme rata činili su puškomitraljezi. Naime, puškomitralješka odeljenja su bila jezgra oko kojih su se okupljali ostali delovi vodova i četa.

*

Treća proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada spada među one četiri istorijske proleterske brigade koje su početkom juna 1942. godine krenule sa tromede Sandžaka, Bosne i Crne Gore, pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, preko Hercegovine i Bosne u Bosansku krajinu. Ona pripada grupi onih brigada i divizija koje su u sastavu Glavne operativne grupe učestvovala u najvećim i najznačajnijim operacijama i bitkama narodnooslobodilačkog rata. Vodila je borbe i politički delovala širom Jugoslavije — u Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Srbiji.

Prešla je borbeni put od preko 20.000 km i vodila preko 120 većih i nekoliko stotina manjih borbi protiv raznovrsnih neprijatelja: nemačkih, italijanskih i bugarskih okupatorskih snaga i kvislinških i kontrarevolucionarnih oružanih formacija — četnika, ustaša, domobrana i muslimanske milicije. Bila je u sastavu 1. i 2. proleterske divizije, 3. (crnogorska) i 37. (Sandžačke udarne) divizije.

Dala je značajan doprinos pobjedi narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije Jugoslavije, a posebno njenom razvoju i pobjedi u Sandžaku. Bila je izvor iskusnih i prekaljenih kadrova za mlađe brigade — 4. i 5. sandžačku, kao i za druge brigade, štab 37. divizije, partijska rukovodstva i organe narodne revolucionarne vlasti u Sandžaku, Srbiji, Crnoj Gori i Bosni. U njenim redovima borili su se zajedno Srbi, Crnogorci, Muslimani, Hrvati i ostali. U njoj je na hiljade mladih boraca radnika, seljaka, đaka i studenata kroz borbu sticalo vojna i politička znanja i iskustva.

U toku rata nanela je neprijatelju ogromne gubitke, izbacila mu iz stroja nekoliko hiljada vojnika i oficira, zaplenila velike količine oružja i raznog ratnog materijala i opreme, porušila nekoliko stotina kilometara željezničkih pruga, puteva, tunela i mostova.

U redovima 3. proleterske brigade se u toku čitavog rata borilo oko 10.000 boraca i rukovodilaca, od kojih je u ratu poginulo oko 3.000, a nekoliko hiljada ranjeno. Od poginulih iz Sandžaka, najviše ih je bilo iz pljevaljskog, bjelopoljskog, novovaroškog i mileševskog sreza, a ostali iz pribojskog, deževskog, sjeničkog i štavičkog.

Za vreme rata, u štabu 3. brigade se na svim dužnostima izmjenjalo po četiri do sedam rukovodilaca, te se može računati da je kompletan štab brigade menjan oko pet puta. Od pet komandanata brigade, jedan je poginuo, jedan teško ranjen na toj dužnosti, dok su dvojica bila ranjavana na prethodnim dužnostima. Samo jedan nije ranjavan. Od sedam zamenika političkih komesara brigade dva su poginula, a dva ranjena na toj dužnosti, a od četiri zamenika komandanta brigade dva su poginula na toj dužnosti. U toku rata je zamenjeno oko pet kompletnih štabova svih bataljona i oko sedam kompletnih komandi svih četa. Od boraca i rukovodilaca koji su bili

na dan formiranja brigade 5. juna 1942. rat je preživelo oko 450 drugova i drugarica. Brigada je dala i 20 narodnih heroja, od kojih je u NOR-u poginulo 12.

Treća proleterska (sandžačka) brigada je za postignute uspehe i zasluge u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Ukazom Predsednika Republike i Vrhovnog komandanta maršala Tita odlikovana: *Ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem*. Jedan puk Jugoslovenske narodne armije nastavlja borbene tradicije 3. proleterske (sandžačke) narodnooslobodilačke udarne brigade.